

Mirko Bulat

Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka

Početakom I. stoljeća n. e. Rimljani konačno pokoravaju domorodačka plemena Balkanskog poluotoka i izbijaju na srednji Dunav, koji je otada u toku više vjekova ostao granica njihove imperije. Taj je događaj za dugo vremena odredio historijski razvoj i sudbinu ovih krajeva i izazvao velike promjene u životu domaćeg stanovništva. Učvršćenje robovlasničkog poretka, razvitak trgovine, upoznavanje s tekovinama više civilizacije, doticaj s rimskim kolonistima, sve je to utjecalo na ekonomski i društveni položaj, poglede i shvatanja pokorenih Ilira, Kelta i Tračana. Tome nisu izbjegla ni stara domaća vjerovanja, koja su se morala prilagođavati novom stanju, ili su čak i nestajala zajedno sa svojom bazom — rodovskim poretkom. Sve više je rasla popularnost novih stranih kultova, isprva službenog rimskog Panteona, kojemu su se pridružila domaća romanizirana božanstva, ali se uskoro i to promijenilo. Velike promjene u životu rimskog carstva i nastupanje opće krize početkom III. st. dovele su do jačanja uloge podunavskih provincija kao izvora vojne snage rimske države, a s druge strane i do jačanja orijentalnih utjecaja, koji su bili najvidljiviji u umjetnosti i religiji. Razna orijentalna vjerovanja, koja su i prije toga po evropskim provincijama carstva širili trgovci, robovi i vojnici, dobila su još veći zamah. Njima su bile zahvaćene naročito one provincije, koje su zbog svog položaja na granici imale jaku vojničku posadu, jer su vojni odredi često odlazili u druge provincije, upoznavali se s tamošnjim kultovima i prenosili ih dalje. Tako je Rim svojim osvajanjem utro put pobjedi vjerovanja svojih potčinjenih naroda.

Od njih je naročito popularan kod vojnika bio kult drevnog perzijskog boga svjetlosti Mitre. Do I. st. pr. n. e. mitraizam je bio ograničen uglavnom na svoju postojbinu — Orijent. Jezgra njegove legende, koja je na Zapadu postala tako popularna (rođenje od stijene, ubijanje nebeskog bika po nalogu Ahuramazde, od čijih kostiju proklija žito, a od krvi vinova loza, po čemu je Mitra stvaralac i održavalac života na zemlji, njegova borba i pomirenje sa Suncem-Solom, te zajednički njihov odlazak na nebo), vjerojatno je već tada nastala, iako nije bila ikonografski prikazana kao poslije.¹ U I. st. n. e. taj se kult učvrstio u Italiji,

odakle se brzo proširio po carstvu, naročito po onim provincijama, koje su imale jake garnizone. Panonija ih je uvijek imala, te stoga nije čudo, da su u mnogim njenim gradovima već nađeni spomenici toga kulta.² Ovdje objavljujemo spomenike te vrste iz Murse, koji su doduše već ranije nađeni, ali dosad još nisu publicirani u stručnoj literaturi. To su slijedeći spomenici:

1. Lijevi gornji ulomak reljefne ploče od krupnozrnog mramora, sastavljen od dva komada, inv. br. 6097, (sl. 1) nađen 1937. godine kod kopanja temelja za novu upravnu zgradu tvornice Schicht (danas Saponija), na početku današnje Gupčeve ulice u Donjem gradu. Nalazio se na dubini od preko tri metra ispod are, koju objavljujemo pod brojem tri.³ Površina mu je znatno oštećena, a rubovi okrnjeni. Stražnja strana i gornji rub su ravni, dok je lijevi rub dolje otučen. Dimenzije su slijedeće: visina 22,4, širina 29, debljina 2,5—6,5 cm, pa je ukupna veličina, na osnovu analogija sa drugim sačuvanim primjercima, mogla iznositi oko 50×60 cm. Glavni prikaz (Mitrino žrtvovanje bika) bio je predstavljen u uokvirenom, nešto udubljenom polju, koje se gore završavalo karakteristično zaobljenim stiliziranim svodom pećine, u kojoj se dešava žrtvovanje bika.⁴ Od njega se sačuvalo vrlo malo: gornji (li) desnog dadofora (Cautopates) i okrajak Mitrinog lepršajućeg plašta. Odjeća dadofora (bakljonoše) je tipično orijetalna kao i na drugim mitričkim reljefima: frigijska kapa, hlamida i tunika s rukavima.⁵ Lice mu je nažalost znatno otučeno. Nabori Mitrinog plašta rađeni su slično kao i na drugim provincijalnim mitričkim reljefima.⁶ Iznad lijeve strane spomenutog svoda, također u plitkom udubljenju, nalazi se uobičajeno poprsje Sola, kojemu je na drugoj strani odgovaralo nesačuvano poprsje Lune. Odjeven je kao i dadofor u hlamidu s naborima, ali mu je glava još teže oštećena, tako da joj se obrisi jedva naziru. Do njega je bio, kako izgleda, gavran, glasnik Ahuramazde, od kojega se možda sačuvalo dio krila ili tijela (on redovno dolazi na tom mjestu). Po sačuvanom ostatku reljefa može se suditi da sa strana niti gore nije bilo nikakvih sporednih scena, t. j. da spada u jednostavni tip takovih spomenika, dok je dolje možda bio posvetni natpis dedikanta.⁷

2. Lijevi donji ugao ploče od finog bijelog mramora, inv. br. 5874 (sl. 2) nađen prije rata u Donjem gradu »pod Dravom«. U muzej je dospio kao poklon profesora Enderlea, nažalost bez ikakvih drugih podataka. Dimenzije su slijedeće: visina 13,3, širina 13,7, debljina 4 cm. Donji dio okvira je sprijeda nešto oštećen. Lijevi i donji rub, kao i stražnja strana, su ravni. Reljefni prikaz, od kojega je ostao samo mali dio, razlikuje se po tipu od našeg broja 1. utoliko, što je glavna scena, koja nije sačuvana, bila predstavljena u medaljonu (od koga je kod nas preostao samo dio ruba), iznad i ispod kojeg su bile razne sporedne scene. Sačuvani rub medaljona čini vijenac od stiliziranog lišća (lovora?), rađen u tehnici svrdla. Od donjih sporednih scena, po kojima možemo ovaj reljef dovesti u vezu sa Sarijinim podunavskim tipom mitričkih reljefa,⁹ sačuvala se samo prva, borba Sola i Mitre, koja je prikazana na uobičajeni način, tako da Mitra zamahuje nekim predmetom na Sola, koji kleči pred njim. Ova je scena uokvirena i gore završava lukom, ustvari stiliziranim svodom pe-

ćine, u kojoj se događa žrtvovanje bika. Tragovi crvene boje možda ukazuju na to, da je reljefni prikaz bio dopunjen slikama.¹⁰ Izvan tog polja, a ispod medaljona, ležao je bik, od koga se sačuvao s'ražnji dio. To odstupanje od uobičajenog redosljeda, po kojem je prvoj sceni imala slijediti gozba Sola i Mitre, može se vjerojatno tumačiti nemogućnošću da se ta scena, zbog malog prostora, prikaže pod medaljonom. Bik je inače igrao važnu ulogu u Mitrinoj religiji, pa je ovdje poslužio za popunjavanje praznog prostora. Da li je bilo sporednih scena iznad medaljona, i kojih, ne može se reći, iako je vjerojatno.

3. Donji dio malog žrtvenika od vapnenca, inv. br. 642 (sl. 3), dimenzija $0,40 \times 0,27 \times 0,17$ cm, dolje odlomljen, nađen je iznad ulomka reljefne ploče — našeg broja 1., na dubini od preko tri metra, no nije jasno, u kakovoj su vezi bili.¹¹ Jednostavnog je oblika, sa uobičajenom profilacijom i znatno stiliziranim akroterijem, koji je na uglovima otučen. Pokazuje znatnu sličnost s poznatim Mitrinim žrtvenikom Veturija Dubitata iz Dalja.¹² S prednje strane je dosta lijepim slovima II. st. uklesan natpis, veličine 21×21 cm; u pet redaka:

(D(eo). I(nvicto). M(ithrae)
 ANTO(nius)
 BARBILVS
 NEG(otiator)
 VSLLM

tj.: Nepobjedivom bogu Mitri Antonije Barbil trgovac zavjet ispunivši radostan i veseo iz zahvalnosti. Od zadnjeg retka ostao je samo gornji dio slova, ali ipak toliko, da se može pročitati uobičajena zavjetna formula. Visina slova je različita: u prvom retku 3,5, u drugom 3, i u preostala tri 2,5 cm. Trouglaste interpunkcije se nalaze po sredini retka iza pojedinih kratica; u donjem redu se nisu sačuvale. To je dosad jedini epigrafski mitrički spomenik iz Murse, a utoliko važniji, što se kao dedikant pojavljuje jedan trgovac, kojemu nažalost nismo mogli ustanoviti porijeklo. Po formuli D. I. M., koja se ne pojavljuje prije kraja II. st., po sličnosti s daljskim žrtvenikom, kojeg je Brunšmid datirao u II. st.,¹³ možemo našu aru također staviti u II. st.

4. Lijevi donji ugao ploče od pješčenjaka, inv. br. 556 (sl. 4), nađen u Osijeku. U Muzej Slavonije dospio je prije prvog svjetskog rata sa zbirkom Zucker, nažalost bez točnog mjesta nalaza. Vrlo je grubo rađen, a isto tako je prikazan donji dio tijela muške osobe u kratkoj tunici (Cautes?). Nije sasvim sigurno da je mitrički, jer ima premalo karakterističnih elemenata za određivanje. Možda bi se mogao usporediti s dva ulomka mitričkog reljefa iz Bihaća, koji su isto tako grubo rađeni.¹⁴

5. Dodatak: Radi potpunosti donosimo ovdje i lijevi donji ugao ploče od bijelog mramora sa ostatkom reljefa, iz Surduka, koji se u Muzeju Slavonije nalazi kao dar C. F. Nubera 1895. godine (inv. br. 400, sl. 5).

Prikazuje, kao obično, Mitrino žrtvovanje bika, a na donjem dijelu okvira ima ostatak natpisa: DEO IN [VICTO MITHRAE . . .] Dimenzije su mu 12×7,5×2,8 cm. Publiciran je već ranije od Liebla.¹⁵

Mnogobrojni sitni nalazi od gline, bronce i dr. iz Donjega grada, ukazuju na postojanje kolonije Orientalaca u Mursi. O egipatskom uticaju svjedoči poznata egipatska stela iz Osijeka¹⁶, kao i šauapti figurice iz Donjega grada;¹⁷ brončana ruka s raznim životinjama te rub glinene posude sa zmijom, grozdom i lavom¹⁸ pripadaju vjerojatno Sabazijevom kultu. Tu dalje spadaju ostatak hebrejskog natpisa na ulomku crijepa, glinena figurica Kibebe, olovna pločica Podunavskih konjanika, nadgrobne stele s lavovima i dr.¹⁹

Drugi izvor mitraizma, a možda i isti, su razni vojnički odjeli, koji su stacionirani u Mursi i obližnjem Teutiburgiumu, kao i veterani, koji su se tu naselili. Najranije nam poznate, cohors II. Alpinorum, koja je tu posvjedočena stelom Velagena,²⁰ ala II. Aravacorum, koja ju je krajem I. st. naslijedila,²¹ odjeli legije X. gemine p. f.²² i legije II. Adiutrix²³ početkom, odnosno u prvoj polovici II. st., vjerojatno još ne dolaze u obzir, iako se uzima da je mitraizam u Panoniju donijela oko godine 71 n. e. legija XV. Apolinaris (stacionirana u Karnuntumu u Gornjoj Panoniji), na svom povratku s Orijenta.²⁴ Prvi sigurni podatak o mitraizmu, doduše iz okolice Murse (Dalj), vezan je za alu I. c. R., koja je tu bila sredinom II. st., nakon bojeva u Dakiji.²⁵ U burnim vremenima početkom i sredinom III. st. boravile su ovdje ili samo prošle cohors III. praetoria²⁶ i cohors I. Alpinorum,²⁷ a vjerojatno i mnoge druge, čiji tragovi dosad nisu nađeni. Sredinom III. st., nakon napuštanja Dakije, prošle su ovuda ili privremeno boravile legija V. Macedonica, od koje su sačuvani brojni žigovi na opekama,²⁸ a možda i legija XIII. gemina, na putu za Poetovio (Ptuj), gdje su bile privremeno stacionirane. Poznati su brojni epigrafski i drugi spomenici Mitrinog kulta u vezi s vojnicima i oficirima tih legija iz III. mitreja u Ptujju baš iz tog doba, pa nije isključeno, da je i naš broj 2, koji odaje srodnost s mitričkim reljefima iz istočnih balkanskih pokrajina, u nekoj vezi s njima. I na kraju, legija VI. Herculia, koja je ostavila brojne tragove u obliku žigova na opekama i u Mursi, i u njenoj široj okolici u doba Dioklecijana,³⁰ imala je vjerojatno velik broj Mitrinih vjernika, kao i classis Flavia Pannonica³¹ u kasnoj antici, no ovdje izgleda ne dolaze u obzir.

Stilski se naša dva najinteresantnija spomenika (broj 1 i 2) razdvajaju — dok se prvi može povezati sa nekim spomenicima tzv. noričko-panonskog kruga,³² drugi se može dovesti u vezu sa Sarijinim podunavskim tipom mitričkih spomenika³³ po rasporedu sporednih scena i tretmanu. Inače su obadva na nivou provincijalnih radionica, jedan zapadnog-keltskog, drugi istočnog-tračkog kruga, koje su im dale svaka svoj pečat. Za broj 1 možda bi se moglo pomišljati, obzirom na domaći stil, materijal od kojeg je izrađen, a koji je običan kod mursijskih spomenika, te svjedočanstvo o postojanju klesara u Mursi³⁴, na domaću radionicu, ali nam za to još nedostaje sigurnih podataka.

Sudeći po okolnostima nalaza moglo bi se pomišljati (ako su naši brojevi 1 i 3 nađeni in situ) eventualno na postojanje mitreja istočno od istočnih bedema Murse, na području današnje »Saponije«, u II. i III. a možda i početkom IV. st., kao i drugog mitreja negdje »pod Dravom«. Kako su najstariji nadgrobni spomenici iz pretpostavljenog istočnog dijela Mursine nekropole (»Savićev prolaz« i istočni dio trga V. Nazora sve do Vukovarske ceste) na čijem teritoriju bi bio prvi mitrej, nađeni više prema zapadu od »Saponije«, bliže nekadašnjem istočnom mursijskom bedemu, bio je on vjerojatno najprije izvan područja groblja. Sudeći po novcima iz rimskih grobova od opeka na dubini od 1,75 m na tom mjestu, to se groblje proširilo u drugoj polovici III. st. do pretpostavljenog mitreja, no kako se to odrazilo na mitrej, nije moguće suditi na osnovu kratkog preliminarnog izvještaja Buntaka.³⁵

I na kraju možemo spomenuti, na osnovu Franjetićevog izvještaja,³⁶ da se u Zagrebačkom Arheološkom muzeju navodno nalazi veliki rimski kamen s natpisom DEO AETERNO (MITHRAE?), nađen 1922. g. u blizini južne tvrđavske kapije prilikom rušenja bedema austrijske tvrđe, kamo je vjerojatno dopremljen negdje iz Donjega grada. Ovom prilikom nije mogao doći u obzir.

Na taj način vidimo da nam proučavanje spomenika antičkih kultura pruža i dragocjene podatke historijskog i sociološkog značaja, čije nam poznavanje omogućava da shvatimo korijene i suštinu današnjih takvih pojava, u kojima su preživjeli i brojni elementi drevnih antičkih vjerovanja.

BILJEŠKE

- ¹ Osnovno djelo o mitraizmu, njegovoj mitologiji i ikonografiji predstavlja F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I—II. Bruxelles 1896—1899. Na našem jeziku objavio je neke mitričke spomenike iz Hrvatske Brunšmid u *VHAD* n. s. V, 1901., 106—112, i u »Kamenim spomenicima hrv. nar. muzeja u Zagrebu« *VHAD* ns. VII—XI, 1904.—1911, (u daljem tekstu: *Kameniti spomenici*) dok je opširnija rasprava B. Sarije »Razvitak Mitrine kulturne slike u dunavskim oblastima« izišla u *Starinaru* III. ser., 2, Beograd 1925. Od novijih radova o mitraizmu na našem jeziku može se spomenuti odgovarajući pasus u Mandićevoj publikaciji »Od kulta lubanje do kršćanstva«, Zagreb 1954.;
- ² Iz Gornje Panonije (na području Hrvatske): Sisak, *CIL* III 3958, 3959, 3960, 3977, 10481, odnosno Brunšmid, *Kameniti spomenici* br. 120, 121, 122, 239; Topusko, *CIL* III 10830 = *Kameniti spomenici* 238; iz Donje Panonije: Dalj, Brunšmid, *Kameniti spomenici* br. 742.
- ³ Buntak, *Rimski grobovi u Osijeku*, *Hrvatski list*, Osijek, 4. XII. 1937, str. 14.
- ⁴ Skrabar, *Das Mithraeum bei Modrič am Bachergebirge*, *Strena Buliciana*, Zagreb—Split 1924., str. 152, sl. 1.
- ⁵ Na pr. Abramić, *Poetovio*, Ptuj 1925, str. 80, sl. 17, br. 72.
- ⁶ Isto, broj 73, strana 81; Hoffiller-Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, I, Zagreb, 1938., str. 142, sl. 303.
- ⁷ Na pr. Šeper, *Nekoliko novih rimskih nalaza u Hrvatskoj*, *VHAD* n. s. XXII) XXIII, 1941-2, Prilog, slika 5, i citirani reljefi iz Ptuja.

- ⁸ Ispor. Brunšmid, Kameni spomenici broj 120 (Sisak).
- ⁹ Saria, o. c. str. 53; isp. sl. 3, 4, 6 i 7.
- ¹⁰ Seure, Votivni reljefi u beogradskom muzeju, Starinar III. s. 1, 248. i d.
- ¹¹ Buntak, o. c.
- ¹² Brunšmid, Kameni spomenici br. 742.
- ¹³ Isto.
- ¹⁴ Gabričević, Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romine de Dalmatie, Archaeol. Jugosl. I, Beograd 1954. str. 43, sl. 7.
- ¹⁵ Liebl, Jh. d. Österr. Archaeol. Inst. III, Wien 1900, Beibl., sl. 23.
- ¹⁶ Höger, Ein ägyptisches Denkmal im Osjecker Museum, Osječki Zbor. I, 1942. str. 22.
- ¹⁷ Degmedžić, Egipatska figurica nađena u Osijeku, Osječki Zbor. IV, 1954, 147.
- ¹⁸ Npublicirano, Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 6244 i 7154.
- ¹⁹ Isto, inv. br. 2606, 2488 odn. 402; za spomenike s lavovima v. Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, VHAD ns. IV., 1900, str. 35.
- ²⁰ Hoffiller, Novi rimski kameni spomenici u Osijeku, VHAD ns. XII, 1912, 2.
- ²¹ Pinterović, Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Osijeka i okolice, Osj. Zbornik VI, 1958, str. 37, sl. 6.
- ²² Klemenc, Novi rimski vojnički natpis iz Osijeka, VHAD ns. XV, 1928, 271.
- ²³ Brunšmid, Colonia Aelia Mursa str. 23.
- ²⁴ Swoboda, Carnuntum, Wien 1953, str. 60.
- ²⁵ Brunšmid, Kameni spomenici, br. 742.
- ²⁶ Pinterović, o. c. str. 29 i d.
- ²⁷ Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, str. 25; CIL III 10269.
- ²⁸ Liebl, l. c.
- ²⁹ Abramić, o. c. str. 179 i d.
- ³⁰ CIL III 10665.
- ³¹ Not. dign. occ. XXXII-52.
- ³² Skrabar, o. c. passim
- ³³ Saria, l. c.
- ³⁴ Hoffiller, o. c. str. 5.
- ³⁵ Buntak, o. c.
- ³⁶ Pinterović, Prilog topografiji Murse, Osj. Zbornik V, 1956, str. 89, br. 48.

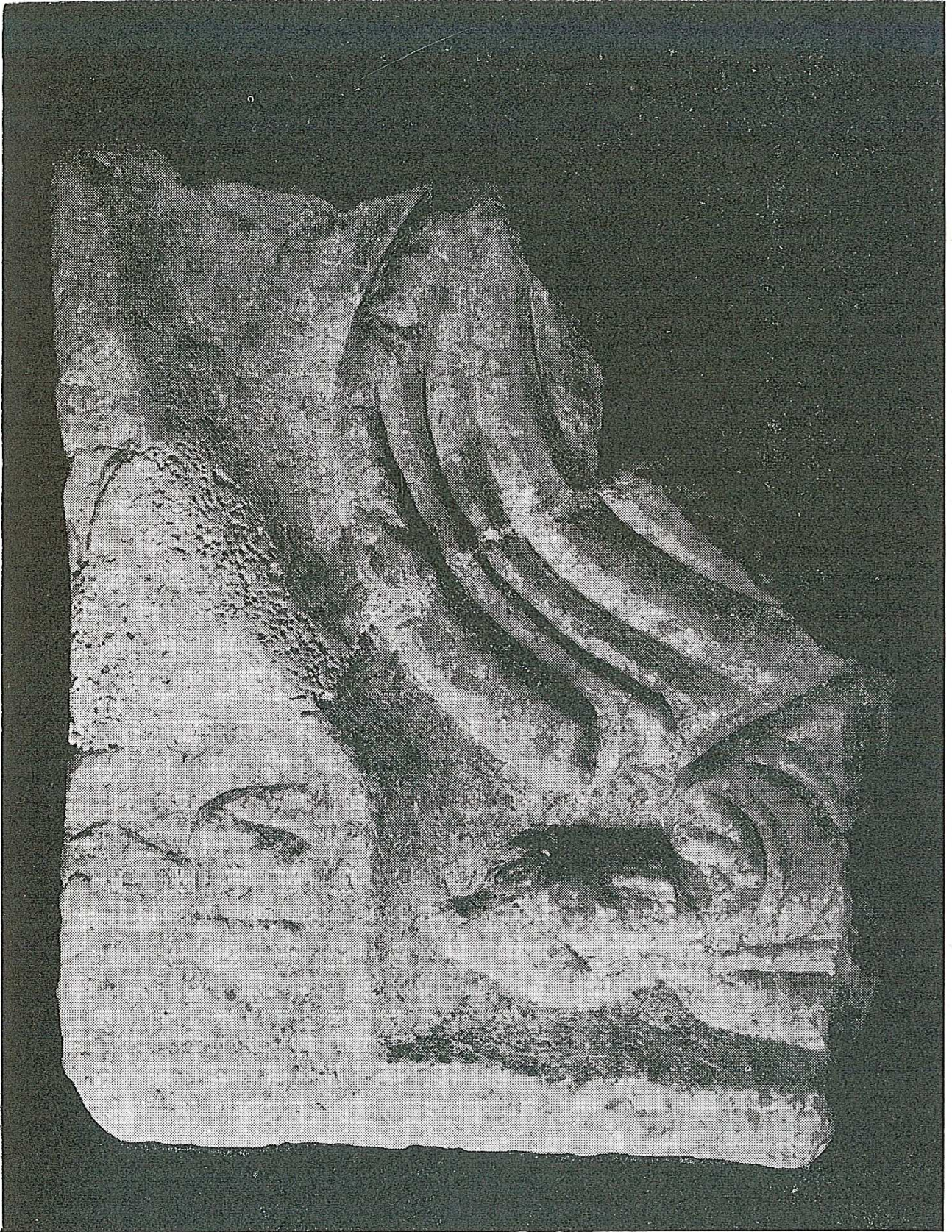
MONUMENTS OF THE MITHRAS CULT AT OSIJEK

The author gives us a description of three stone monuments found many years ago at old Mursa (Osijek) which are undoubtedly connected with the Mithras cult in ancient times. The first (fig. 1) is a fragment of a votive tablet of a simpler type presumably belonging to the Noric - Pannonian circle of stone-cutter - workshops. On it only part of one of the two attendants, part of Mithras's cloak and the Sol's bust is preserved. The second (fig. 2) is a marble fragment of a votive tablet presumably belonging to the Danubian type of Mithriac monuments on which the main scene was represented in a medallion whereas the preserved part shows one of the familiar scene on such stones, i. e. the struggle between Mithras and Sol. The third example shown here (fig. 3) is the upper part of an ara devoted to Mithras by the merchant ANTONIUS BARBILUS. From the topographical point of view it is significant that the votive tablet (fig. 1) and this ara were found together in the lower town of Osijek where Mursa was situated.

The author adds to these stones also a fourth stone fragment found at Osijek which gives the impression it could be connected with the Mithras cult if there were more elements on it by which one could prove the connection with certainty.

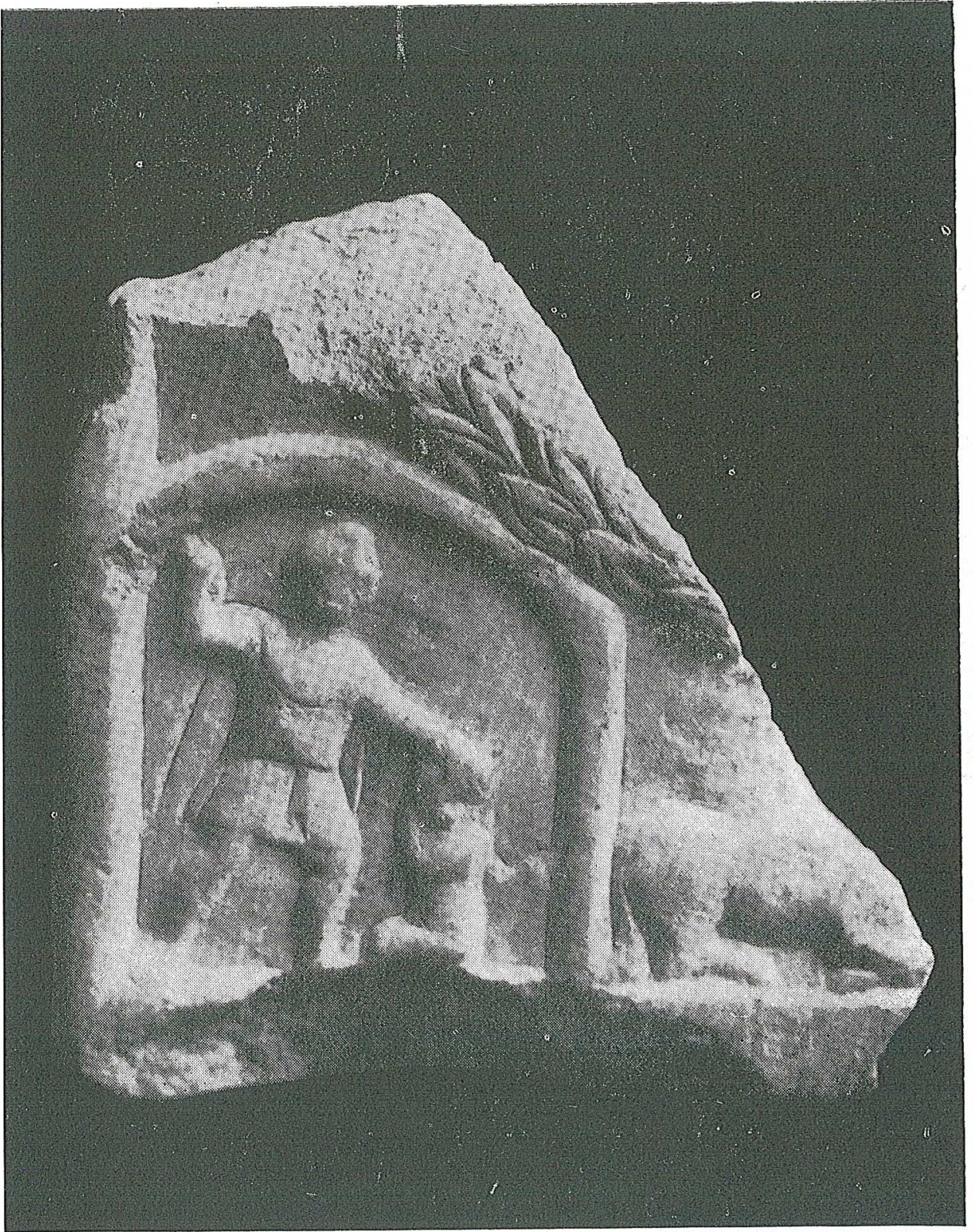
To complete this description of Mithras monuments in the museum at Osijek a fifth fragment is added (fig. 5) being a piece of marble on which part of the well known main scene of the sacrifice itself is shown in relief and part of a description devoted to Mithras. This fragment was excavated some 60 years ago at Surduk on the river Danube near Belgrade but had to be republished here in order to draw attention to its existence in this museum (it was Liebl who published it in 1900).

Reportedly a stone with the inscription DEO AETERNO was also found at Osijek after world war I and was kept in the Archaeological Museum at Zagreb but this one could not be taken into account this time.

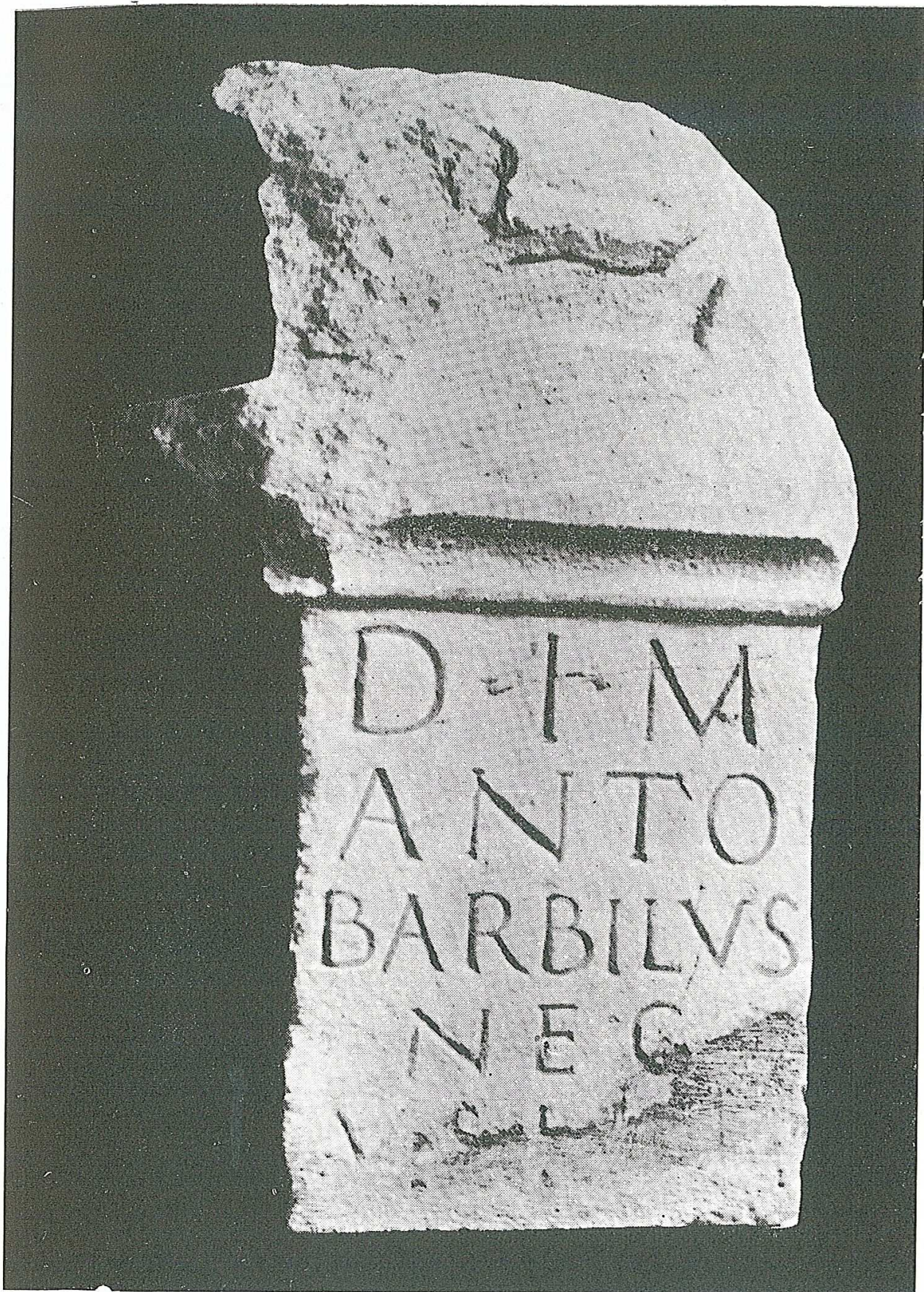

Sl. I

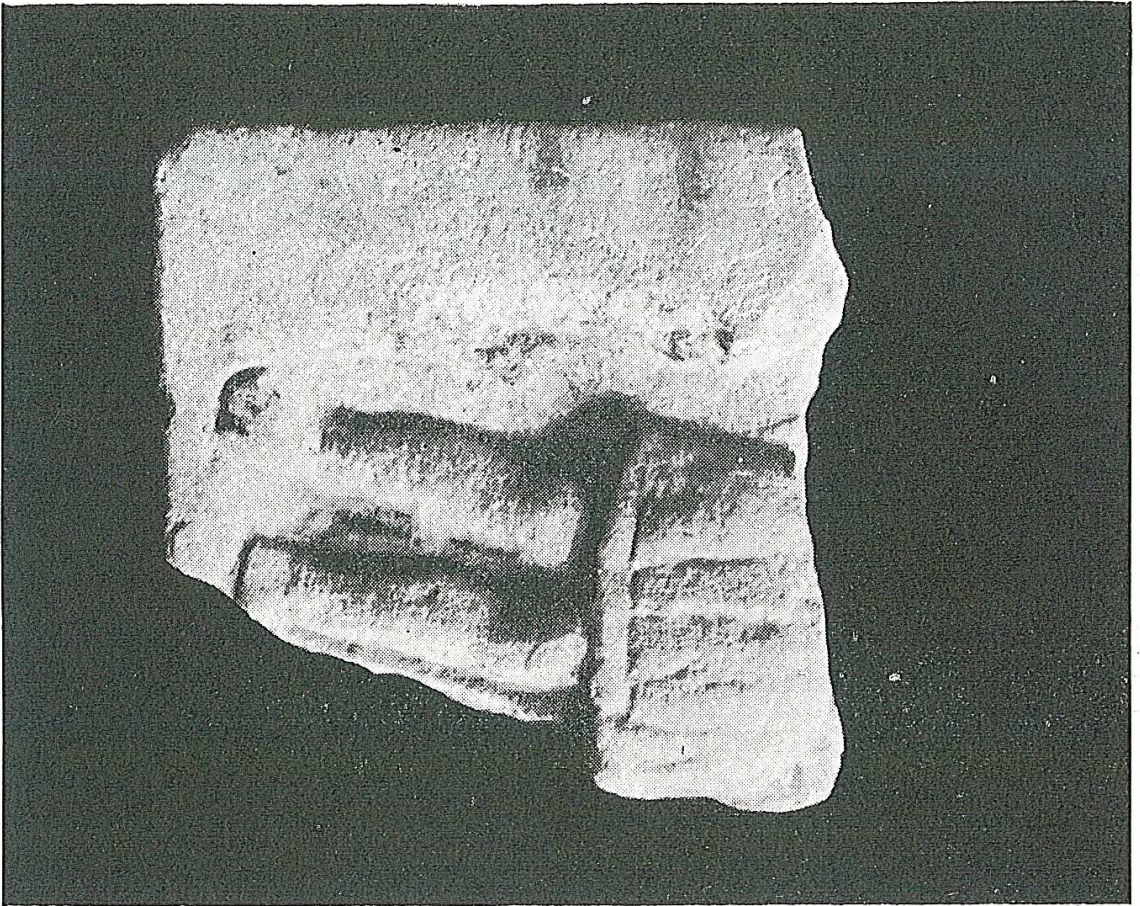

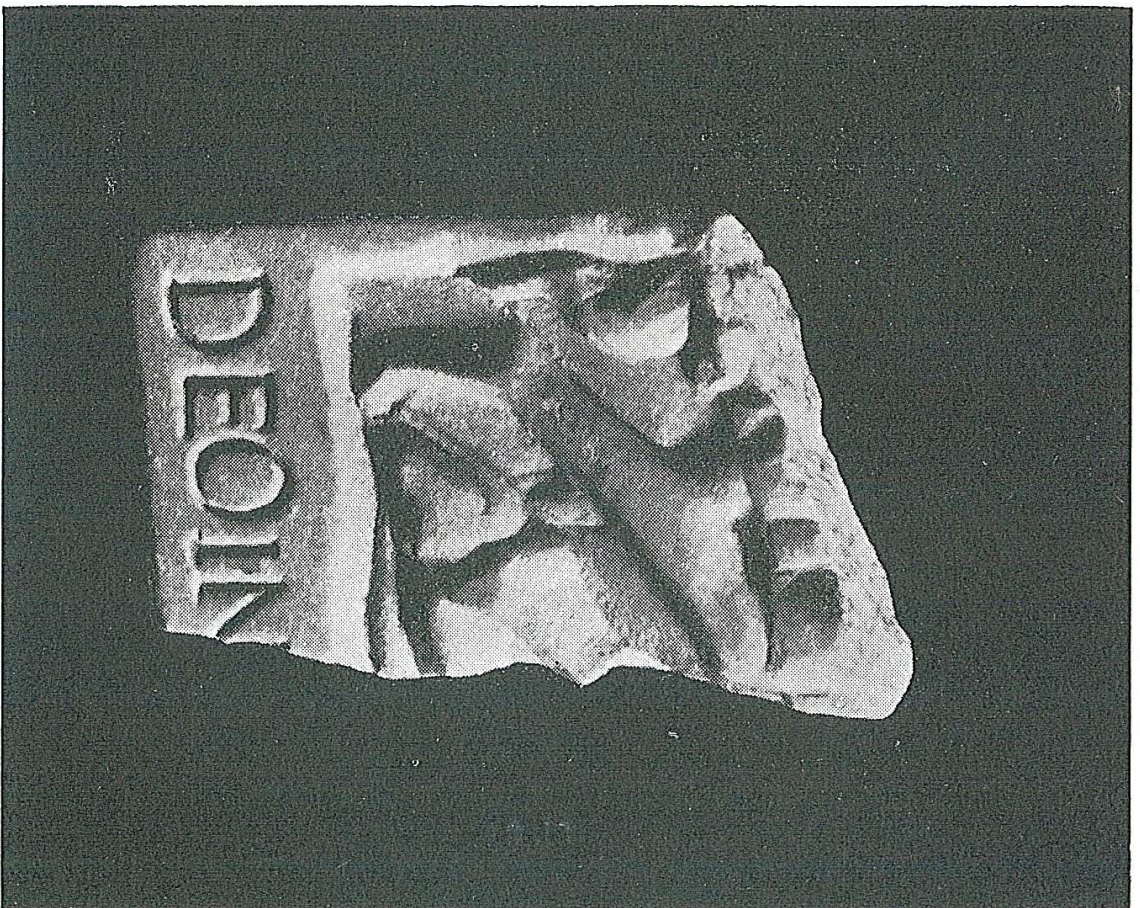
Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5